

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVII

WARSZAWA 2019

NR 1

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)

Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzita v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Jerzy Piech (IH UJ), Jacek Pielas (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej:

<http://www.iaepan.edu.pl/khkm.html>

e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl

tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105

e-mail: director@iaepan.edu.pl

tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2018:

Maria Bogucka (IH PAN Warszawa), Piotr Franaszek (UJ Kraków)

Barbara Gawęcka (UKW Bydgoszcz), Anetta Głowacka-Penczyńska (UKW Bydgoszcz),

Andrzej Janeczek (IAE PAN Warszawa), Aleksander Jankowski (UKW Bydgoszcz), Stanisław Kołodziejki (UJD Częstochowa), Katarzyna Kość-Ryżko (IAE PAN Warszawa), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW Warszawa), Tomasz Krakowski (GWŻ Warszawa),

Andrzej Klonder (IAE PAN Warszawa), Jerzy Kruppé (IA UW Warszawa),

Marcin Majewski (US Szczecin), Jerzy Miziołek (UW Warszawa),

Marta Młynarska-Kaletyn (IAE PAN Wrocław), Michał Myśliński (IS PAN Kraków),

Jacek Pielas (UJK Kielce), Bożena Popiołek (UP Kraków),

Wojciech Szymański (IAE PAN Warszawa), Ewa Wólkiewicz (IAE PAN Warszawa),

Jerzy Żywicki (UMCS Lublin)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

Partner Poligrafia sp. z o.o.

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 11,5. Papier offset 80 g.

Oddano do składania w marcu 2019 r., druk ukończono

w czerwcu 2019 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Ewa Wółkiewicz, <i>The ecclesiastical proletariat? The income of the lesser clergy in the late Middle Ages exemplified with the accounting book of St. Martin's altar in Nysa</i>	3
Paweł Cembrzyński, <i>The ecology of mining. Human–environmental relations in the Medieval and Early Modern mining in Central Europe</i>	17
Andrzej Klonder, <i>Nalewka srebrna z miednicą — atrybut elitarnej kultury stołu we wczesnonowożytnej Europie Środkowej. Uwagi wstępne</i>	41
Jacek Pielas, <i>Wyposażenie i wystrój wnętrz siedzib szlachty sandomierskiej w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku</i>	55
Aleksandra Pasieła, <i>Stary Rynek w Bydgoszczy w świetle źródeł ikonograficznych i kartograficznych (XVII–trzecia ćwierć XIX wieku)</i>	73
Aleksander Jankowski, <i>Restauracja drewnianej architektury sakralnej w uwarunkowaniach prawnych doby zaborowej. Uwagi na podstawie zapisów źródłowych prowincji wielkopolskiej</i>	93
Maria Korybut-Marciniak, <i>Homeopatia w życiu codziennym urzędnika carskiego — Ignacego Artura Dolińskiego</i>	113

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

Raimo Pullat, <i>Świat rzeczy mieszkańca Tallina w dobie Oświecenia</i> — Maria Bogucka	125
Dominik Kadzik, <i>Utrzymanie królewskiej teściowej. Wizyta Marii Bawarskiej podczas wesela Zygmunta III Wazy z Anną Habsburg (23 maja–16 czerwca 1592 r.)</i> — Magdalena Jakubowska	127

POLEMIKI I DYSKUSJE

Odpowiedź na recenzję Andrzeja Klondera zamieszczoną w „Kwartalniku HKM” (R. LXVI, 2018, nr 1) — Urszula Świdarska-Włodarczyk	131
---	-----

CONTENTS

STUDIES AND MATERIALS

Ewa Wółkiewicz, The ecclesiastical proletariat? The income of the lesser clergy in the late Middle Ages exemplified with the accounting book of St. Martin's altar in Nysa	3
Paweł Cembrzyński, The ecology of mining. Human–environmental relations in the Medieval and Early Modern mining in Central Europe	17
Andrzej Klonder, A silver jug with a bowl — an attribute of the elite culture of the table in Early Modern Central Europe. Introductory remarks	41
Jacek Pielas, The furnishings and interior decoration of nobility manor houses in the voivodship of Sandomierz in the 17th and the 1st half of the 18th c.	55
Aleksandra Pasieta, The Old Market Square of Bydgoszcz in the light of iconographic and cartographic sources (from the 17th to the third quarter of the 19th c.)	73
Aleksander Jankowski, The restoration of wooden church architecture as conditioned by regulations of the partition time. Some remarks on the basis of sources from the Greater Poland province	93
Maria Korybut-Marciniak, Homeopathy in the life of the tsarist official Ignacy Artur Doliński	113

REVIEW ARTICLES AND REVIEWS

Raimo Pullat, <i>Świat rzeczy mieszkańca Tallina w dobie Oświecenia</i> — Maria Bogucka	125
Dominik Kadzik, <i>Utrzymanie królewskiej teściowej. Wizyta Marii Bawarskiej podczas wesela Zygmunta III Wazy z Anną Habsburg (23 maja–16 czerwca 1592 r.)</i> — Magdalena Jakubowska	127

POLEMICS AND DISCUSSIONS

A reply to Andrzej Klonder's review published in <i>Kwartalnik HKM</i> (LXVI, 2018, no. 1) — Urszula Świdorska-Włodarczyk	131
---	-----

Aleksander Jankowski

Restauracja drewnianej architektury sakralnej w uwarunkowaniach prawnych doby zaborowej. Uwagi na podstawie zapisów źródłowych wielkopolskiej prowincji

Słowa kluczowe: sztuka sakralna, drewniane kościoły, renowacja zabytków architektury, Wielkopolska

Key words: church art, wooden churches, renovation of architecture, Greater Poland

W roku 1793 Wielkopolska znalazła się w zaborze pruskim tworząc — wraz z ziemiami zaanektowanymi pierwszym rozbiorem — Prusy Południowe. Po traktacie w Tylży (w 1807 r.) i epizodzie Księstwa Warszawskiego (1807–1815), postanowieniem kongresu wiedeńskiego niemal całą Wielkopolskę ponownie włączono do Królestwa Prus pod nazwą Wielkie Księstwo Poznańskie (ryc. 1). Przyznana Rosji południowo-wschodnia jej część znalazła się w utworzonym wówczas Królestwie Polskim. Systemy prawne państw zaborczych zmieniały stosunki własnościowe i zasady zarządzania majątkiem parafialnym, w tym finansowania remontów kościołów.

W zaborze pruskim od roku 1794 obowiązywały przepisy *Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten (Powszechnego prawa krajowego dla państw pruskich)*. W zarządzaniu majątkiem kościelnym wprowadzały one swoisty dualizm. W sprawach dóbr i finansów decyzje należały do proboszcza i prowizorów, inne problemy gminy wyznaniowej rozstrzygali powoływani przez zgromadzenie wiernych specjaliści pełnomocnicy¹. Zasadę tę znosił przepis z 1875 r. stanowiąc, że członkowie gminy wybierają cztero-dwunastoosobowy dozór kościelny oraz tzw. reprezentację (dwu- lub trzykrotnie liczniejszą od dozoru). Na czele dozoru kościelnego, który zyskał wszelkie kompetencje zarządzania majątkiem, stał zarządca. Reprezentacja ta była organem kontrolnym i zatwierdzała uchwały dozoru, przedkładane następnie władzom świeckim i do zaakceptowania właściwemu ordynariuszowi biskupiemu. Praw wyborczych do obu organów nie mieli księża i służba kościelna². W 1905 r. dozorowi przyznano dodatkowe uprawnienia, umożliwiające ustalanie celowego podatku parafialnego na prace remontowe bądź wzniesienie nowego kościoła³.

W *Powszechnym prawie krajowym* precyzyjnie określono finansowe zobowiązania patrona — właściciela miejscowych dóbr, i parafii w zakresie utrzymania kościoła i budowli plebańskich. W parafiach wiejskich patron pokrywał dwie trzecie kosztów, w miejskich zaś jedną trzecią⁴. Tylko w odniesieniu do niektórych gmin i kościołów stosowano odrębne rozwiązania, regulowane reskryptami królewskiej regencji. Obciążały one patrona całkowitymi kosztami remontu.

¹ Allgemeines. 1804, Ab. 3, § 156, 157; Ab. 9, § 622.

² Wisłocki J. 1981, s. 39, 40.

³ Tamże, s. 40.

⁴ Allgemeines. 1804, Ab. 9, § 731, 740.

Ryc. 1. Wielkopolska pod zaborem. Wielkie Księstwo Poznańskie (Prowincja Poznańska).
Oprac. A. Jankowski, P. Koźuchowski

Fig. 1. Greater Poland in the time of partitions. The Grand Duchy of Posen (the Poznań Province).
Compiled by A. Jankowski, P. Koźuchowski

Taka sytuacja miała miejsce np. w parafii wiejskiej w Gułtowach (pow. Środa), mocą reskryptu Królewskiej Regencji z 1832 r., oraz w Czeszewie (pow. Września), na podstawie rozporządzenia z 1835 r.⁵

⁵ AAP, AO, Gułtowy, sygn. KA 4086 (b.pag.); AAG, AKM, Czeszewo, sygn. AKM II 24, 4 (b.pag.).

Zarządzanie majątkiem kościelnym w części Wielkopolski zaanektowanej przez Rosję (objętej granicami Królestwa Polskiego) regulował dekret cara Aleksandra I z marca 1817 r. (ogłoszony 22 listopada 1818 r.)⁶. Nakazywał on powoływanie przy każdej parafii dozoru kościelnego złożonego z proboszcza, kolatora i trzech parafian. Skład tego organu zmieniono w wyniku postanowienia cara, opublikowanego 28 lutego 1824 r.; wykluczało ono z dozoru plebana, wprowadzając w jego miejsce dziekana⁷. W uwarunkowaniach prawnych zaboru rosyjskiego większość wydatków na remont świątyni (90%) ponosili parafianie, resztę zaś patron. Do dodatkowego wkładu patron zobowiązany był tylko wówczas, gdy jego dobra znajdowały się na terenie danej parafii⁸. Rozporządzenie z 1835 r. zwalniało patrona z wymogu finansowania remontu kościoła filialnego⁹. W wyniku upaństwowienia dóbr kościelnych w 1843 r. patronat został w ogóle zniesiony. Wprowadzono też wówczas stawki płac dla duchowieństwa. Dochody z tytułu posług religijnych miały być przeznaczone na potrzeby kościoła i wydawane pod kontrolą dozoru kościelnego¹⁰.

Po reformie uwłaszczeniowej w 1864 r. wiele regulacji prawnych dotyczących majątku kościelnego przestało obowiązywać¹¹. Ukazem z 19 lutego/2 marca 1864 r. (ogłoszonym 31 marca/12 kwietnia 1864 r.) dozory mogły uchylać składki tylko za zgodą całej parafii. Uprawnienie to konstituowało nowe gremium decyzyjne — zgromadzenie parafian¹². W praktyce jednak sprawy rozstrzygali właściciele nieruchomości. Na mocy ukazu carskiego z 1863 r. prace remontowe, których koszt szacowano poniżej 3000 rubli, podlegały nadzorowi władz guberni. Przy większych wydatkach wymagano zgody Ministerstwa Spraw Wewnętrznych¹³. Dozorowi kościelnemu przysługiwało prawo samodzielnego prowadzenia prac remontowych, o ile kosztorys nie przekraczał 300 rubli¹⁴.

Na obszarze Wielkopolski regulacje prawne zaborcy pruskiego i rosyjskiego objęły blisko 400 kościołów drewnianych parafii wiejskich i małomiasteczkowych. Świątynia drewniana wymagała systematycznych renowacji, na które z wielkim trudem gromadzono fundusze. Finansowe problemy z powodu złego stanu technicznego budowli, elementów jej konstrukcji, wystroju i wyposażenia, były jednym z najważniejszych tematów poruszanych w korespondencji między proboszczami a kuriami biskupimi. Szczegóły dotyczące przebiegu remontów zawierają przede wszystkim archiwalia z terenu arcybiskupstwa poznańskiego i gnieźnieńskiego, czyli z obszaru Wielkiego Księstwa Poznańskiego¹⁵. Rzadko natomiast tego rodzaju informacje

⁶ Dziennik. 1818, t. 6, nr 25, s. 242–249 (art. 1–11), s. 250–254 (art. 1–6).

⁷ Dziennik. 1824, t. 8, nr 33, s. 322 (art. 4).

⁸ Majdowski A. 1994, s. 76.

⁹ Tamże, s. 69.

¹⁰ Wisłocki J. 1981, s. 139.

¹¹ Tamże, s. 38; Majdowski A. 1994, s. 76.

¹² Dziennik. 1864, t. 62, nr 187, s. 283 (art. 3–4).

¹³ Manikowska E. 2010, s. 167.

¹⁴ Majdowski A. 1994, s. 63. Pełną swobodę w zakresie podejmowania decyzji o odnowieniu lub budowie świątyni instytucja Kościoła zyskała jedynie w krótkim czasie — między 1905 a 1912 r., por. Manikowska E. 2010, s. 168.

¹⁵ Po kongresie wiedeńskim, w myśl tzw. konwencji petersburskiej (z roku 1797), dwiema bullami z 1818 r. dokonano korekty granic diecezji, tak aby jurysdykcje biskupów nie wykraczały poza obszar zaborów. Granica prusko-rosyjska przecięła archidiecezję gnieźnieńską. 70% jej terytorium znalazło się w Królestwie Polskim, zaś 30% w Wielkim Księstwie Poznańskim. W wyniku tej korekty granic obszar archidiecezji gnieźnieńskiej w zaborze pruskim był na tyle mały, że władze planowały nawet jej likwidację. Ostatecznie jednak archidiecezję gnieźnieńską utrzymano. Bulla z 1821 r. połączyła ją unią personalną z archidiecezją poznańską (do której to godności bulla podniosła diecezję poznańską). Unia personalna połączyła obie archidiecezje osobą jednego arcybiskupa. Arcybiskupstwa pozostawały jednak równorzędne i miały odrębne instytucje diecezjalne (konsystorz generalne, kapituły itp.), Kumor B. 1966, s. 19; Jankowski A. 2017, s. 36–38.

pojawiają się w dokumentach biskupstwa kujawsko-pomorskiego (kujawsko-kaliskiego), obejmującego tereny Wielkopolski w granicach Królestwa Polskiego¹⁶.

Źródła kościelne wskazują, że przepisy *Pruskiego prawa krajowego* odnoszące się do zasad finansowania remontów świątyń były w praktyce różnie interpretowane, zarówno przez patrona, jak i przez parafian. Zdarzały się nawet kontrowersje w kwestii ustalenia obowiązku samego patronatu. I tak np. gdy w końcu lat trzydziestych XIX w. parafialny kościół pw. św. Jądwigi w Siekierkach Wielkich koło Poznania (wybudowany w 1762 r. przez poznańskich jezuitów) wymagał gruntownego remontu, właścicielka miejscowych dóbr wyjaśniała kurii biskupiej, że prac nie podejmowano, gdyż trwa „proces sądowy o ustalenie, kto ma obowiązek reperacji”¹⁷. Jej zdaniem „prawo krajowe trudno w tej mierze zastosować, gdyż parafia składa się z jednego dominium i dwóch ubogich gmin”¹⁸. Ostatecznie jednak po trzech latach sprawę patronatu rozstrzygnięto zgodnie z *Prawem krajowym*, obciążając kosztem prac w dwóch trzech właścicielkę dóbr, panią R. Lautschową. Niejasności w kwestii patronatu dotyczyły również kościoła pw. św. Mikołaja w Czeszewie koło Wrześni. Proboszcz w liście do konsystorza pisał, że „na mocy rezolutu Królewskiej Regencji w Poznaniu z marca 1835 r., dominium Mikorzewo jest patronem kościoła i jest zobowiązane wszelkie reperacje bez pomocy parafian uskutecznić”¹⁹. Natomiast plenipotent właściciela dominium mikorzewskiego stanowczo opowiadał się za taką interpretacją przepisów, która nakłada na parafian jedną trzecią kosztów napraw. I taki punkt widzenia przyjęły władze.

Nieuregulowana sprawa patronatu opóźniła w drugiej połowie XIX w. remont cmentarnego kościoła pw. Św. Krzyża i św. Wojciecha w Buku. Jego kolatorem był Roger Raczyński z Wojnowa. Jednak w protokole wizytacji dziekańskiej z 1857 r. odnotowano, że „hrabia zrzekł się prawa patronatu i rzecz w obronie utrzymania kapitału toczy się w sądzie”²⁰. Analizowane źródła nie informują bezpośrednio, w jaki sposób problem ten rozstrzygnięto. W każdym razie Jan Korytkowski w *Brevis descriptio* z 1888 r. stwierdził, że patronat nad tą świątynią należy do właściciela dóbr wojnowskich²¹. Ostatecznie gruntowny remont kościoła przeprowadzono pod koniec stulecia wyłącznie ze składek parafian, którzy na ten cel ofiarowali 6 tysięcy marek²².

Niektórzy właściciele dóbr negowali podstawy prawne nałożonych na nich obowiązków patronackich. Taką interpretację konsekwentnie, przez blisko 20 lat, podtrzymywał Seweryn Ostrowski, dziedzic Gułtowych. Spór wokół jego powinności w tym zakresie zajął sporo miejsca w korespondencji proboszcza z kurią oraz w zapisach protokołów wizytacji z drugiej i trzeciej ćwierci XIX w. Przyczyną konfliktu było prawne stanowisko Regencji Poznańskiej z 1832 r. Zakładało ono, że ówczesny właściciel dóbr gułtowych jako potomek osiemnastowiecznego fundatora świątyni, Kazimierza Słuckiego, powinien ponieść wszelkie koszty remontu świątyni oraz napraw budynków plebańskich²³. Za niezbity dowód osobistego zaangażowania Słuckiego w postawienie budowli władze uznały wierszowaną inskrypcję na parapecie empyry chóru muzycznego (ryc. 2). Seweryn Ostrowski zakwestionował wiarygod-

¹⁶ Archiwalia diecezji kujawsko-kaliskiej znajdują się obecnie w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Diecezja kujawsko-pomorska (z czasem nazwana kujawsko-kaliską lub kaliską), obejmująca parafie wielkopolskie z zaboru rosyjskiego, podporządkowana została archidiecezji warszawskiej, Kumor B. 1966, s. 19; tenże 1980, s. 14; Kujawski W. 2009, s. 180; Małecki H. 1998, s. 24–25; Jankowski A. 2017, s. 36–38.

¹⁷ „List właścicielki dóbr w Siekierkach Wielkich R. Lautshowej do konsystorza generalnego w Poznaniu”, AAP, AO, Siekierki, sygn. KA II 387/1 (b.pag.)

¹⁸ Tamże.

¹⁹ AAG, AKM, Czeszewo, sygn. AKM II 24, 4 (b.pag.).

²⁰ AAP, AO, Buk, sygn. KAII 96/7 (b.pag.).

²¹ Korytkowski J. 1888, s. 38.

²² „List proboszcza Akoszewskiego do konsystorza z 1894 r.”, AAP, BAP, Buk, sygn. OAX 150 (b.pag.).

²³ AAP, AO, Gułtowy, sygn. KA 4086 (b.pag.).

Ryc. 2. Gułtowy, kościół parafialny pw. św. Kazimierza, inskrypcja na parapecie empory chóru muzycznego. Fot. A. Jankowski

Fig. 2. Gułtowy, the parish church of St Casimir, an inscription on the parapet of the choir gallery. Photo by A. Jankowski

ność tego zapisu i podczas posiedzenia dozoru kościelnego w 1854 r. stwierdził: „Nie wchodzę w to, kto kościół tutejszy budował i wierszy tych które są zapisane w kościele pod chórem nie uznaję za dowód, że kościół ten budował Słucki ponieważ wiersze te napisane zostały przez malarza, który kościół ten malował”²⁴. Zarazem Ostrowski wielokrotnie podkreślał swój wkład w bieżące prace oraz swoje intencje, że: „z własnej woli finansował naprawy kościoła i nie z obowiązku tylko li z pobożności jako dobry katolik”²⁵. Ostatecznie w roku 1858 Seweryn Ostrowski zadeklarował gotowość wypełnienia obowiązków patronackich w zakresie określonym przez obowiązujące *Prawo krajowe*, tj. partycypując w dwóch trzecich kosztów. Na to jednak nie zgodzili się parafianie. W atmosferze nieustającego konfliktu w drugiej połowie XIX w. naprawiono dach kościoła i organy oraz wzniesiono nową wieżę. Dopiero w 1895 r. z inicjatywy kolejnego dziedzica dóbr, Seweryna Bnińskiego, przeprowadzono gruntowny remont świątyni, również upamiętniony inskrypcją, tym razem umieszczoną w prezbiterium, nad wejściem do zakrystii (ryc. 3).

W latach siedemdziesiątych XIX w. kwestię patronatu kościoła pw. św. Andrzeja Apostoła w Nowej Wsi Królewskiej koło Wrześni rozpatrywał sąd trzech instancji. Parafianie zaskarżyli Regencję w Poznaniu o zaniechanie obowiązku finansowania remontu świątyni. Proboszcz, argumentując racje parafian, powoływał się na dokumenty świadczące, że dobra Nowej Wsi Królewskiej, będące dawną królewszczyzną, po rozbiorach włączono do domeny królewskiej, natomiast w 1834 r., przy jej podziale i wyprzedazy, folwark Nowa Wieś Królewska wydzier-

²⁴ „Protokół z posiedzenia kolegium kościelnego z 1854 r.”, tamże.

²⁵ Tamże.

Ryc. 3. Gułtowy, kościół parafialny pw. św. Kazimierza; inskrypcja nad portalem zakrystii.
Fot. A. Jankowski

Fig. 3. Gułtowy, the parish church of St Casimir, an inscription over the sacristy portal.
Photo by A. Jankowski

zawiono, ale „z wyłączeniem prawa patronatu”²⁶. W pierwszej instancji skargę parafian odrzucono, w drugiej rozstrzygnięto na ich korzyść, lecz w trzeciej powrócono do pierwszego wyroku. W 1920 r. Komisja ds. Wyznaniowych i Szkolnych Województwa Poznańskiego orzekła, że patronat nad tym kościołem sprawują wyłącznie parafianie. To ostatecznie przesądziło o zamknięciu planowanej w Nowej Wsi Królewskiej budowy świątyni murowanej²⁷.

W korespondencji proboszczów z kurią biskupią często podnoszono problem uchylania się patronów od obowiązkułożenia na kościół parafialny. W 1856 r. komendarz parafii św. Anny w Jaktorowie (pow. Chodzież) skarżył się, że „dziedziczka p. Lipska nic w tej materii [obowiązku patronackiego — A.J.] nie robi i zwłoczy od 12 lat z remontem”²⁸. W kolejnym liście (z tego samego roku) komendarz informował władze kościelne: „Pani Lipska nie daje się nakłonić do naprawy kościoła”²⁹. Do partycypacji w wydatkach na ten cel nie przekonano również następnego właściciela dóbr jaktorowskich. W 1861 r. miejscowy proboszcz zwrócił się do konsystorza arcybiskupiego z prośbą o podjęcie w tej sprawie interwencji w Królewskiej Rejencji w Bydgoszczy³⁰. Kościół gruntownie odnowiono dwa lata później, ale w źródłach brak informacji, czy patron dopełnił obowiązku i wsparł finansowo te prace³¹.

²⁶ „List proboszcza parafii w Nowej Wsi Królewskiej do konsystorza generalnego z grudnia 1919 r.”, AAG, AKM, Nowa Wieś Królewska, sygn. AKM II 127/14, k. 87.

²⁷ Dane z korespondencji komendarza parafii z kurią biskupią z czerwca 1920 r., tamże.

²⁸ AAG, AKM, Jaktorowo, sygn. AKM II 67/8 (b.pag.).

²⁹ Tamże.

³⁰ Tamże.

³¹ Jankowski A. 2009, s. 219–220.

Opieszalność w wypełnianiu patronackich powinności wobec kościoła pw. św. Marii Magdaleny w Sośnicy koło Pleszewa zarzucano Ludwikowi Chłapowskiemu. W 1819 r. proboszcz informował kurię: „prosiłem wielmożnego Chłapowskiego kolatora kościoła sosnowskiego, aby przynajmniej kazał użyzyć Dąb na szkudły”³². Skargi na zaniedbania patrona nie ustawały przez dekadę. Wreszcie w roku 1828 dziedzic Chłapowski zamknął sprawę, pisząc do kapituły: „Za mnie kościół w Sośnicy dwa razy był reperowany [...] w 1822 r. dwie wierzki [! — A.J.] na kościele kosztem moim bez pomocy księdza czy parafian były zreperowane”³³.

Niekiedy problem trudnych relacji między patronem a proboszczem ujawniał się jeszcze bardziej dobitnie. Gdy w Wierzenicy koło Poznania hrabia August Cieszkowski, patron kościoła pw. św. Mikołaja (od 1842 r.), przez kilka lat zwodził parafian obietnicą podjęcia remontu podupadającej drewnianej świątyni, w 1850 r. komendantz parafii ogłosił parafianom i zakomunikował kurii, że „w brudnym i zapleśniałym kościele” zaprzestaje odprawiania mszy i nabożeństw³⁴.

Do kolatorskiego obowiązku nie poczuwał się również książę Albert Maria von Thurn und Taxis, nominalnie sprawujący patronat nad farą w Odolanowie. W 1910 r. tamtejszy proboszcz zawiadomił swoich zwierzchników, że „ksiądz odmówił dołączenia się do remontu drewnianej filialnej świątyni pw. św. Barbary na przedmieściu Odolanowa Górka”³⁵. W kolejnym piśmie ksiądz zapewnił jednak władze kościelne, że „coś z patrona wycisnie”³⁶. Jak wynika z analizowanych przekazów, zapewne był w swoich działaniach skuteczny, gdyż w 1911 r. książę „w drodze łaski ofiarował 6 tys. marek na potrzeby restaurowanego kościoła drewnianego”³⁷.

Zdarzało się, że odporni na presję, prośby i nalegania patroni odmawiali wypełniania prawnego obowiązku w sposób obcesowy. W 1897 r. patron kościoła pw. św. Anny w Kościeszkach (na pograniczu wielkopolsko-kujawskim) zakończył pertraktacje, przekazując proboszczowi, że na remont świątyni „ani feniga nie da a sprawę odda do Regencji w Bydgoszczy”³⁸.

Niektórzy kolatorzy, podejmując finansowe zobowiązania, dążyli do zminimalizowania ponoszonych wydatków, poprzez ingerowanie w projekty remontów, charakter prac, a nawet przewidziane rozwiązania technologiczne. Gdy w 1900 r. parafianie z Wylatowa koło Mogiła postanowili pokryć ściany swego kościoła pw. św. Piotra i Pawła trzema warstwami farby olejnej oraz „przeprowadzić potrzebną ornamentację”, patron uznał dekorację za zbędną, a zakres robót za zbyt duży i drogi³⁹. Zapowiedział, że pokryje najwyżej jedną trzecią kosztów i to nałożenia tylko jednej warstwy malarskiej⁴⁰.

Problemy w zarządzaniu majątkiem parafialnym generowały również procesy przekształceń własnościowych wielkopolskich dóbr. Parcelacje i wyprzedaże majątności, częste zmiany

³² AAG, AKM, Sośnica, sygn. AKM II 165/3 (b.pag.).

³³ Tamże.

³⁴ Fragment „Listu proboszcza do konsystorza arcybiskupiego z lipca 1850 r.”, AAP, BAP, Kicin-Wierzenica, sygn. OAX 414, k. 9.

³⁵ „List proboszcza do konsystorza arcybiskupiego poznańskiego”, AAP, AO, Odolanów, sygn. KA 4302, k. 66.

³⁶ Tamże, k. 67.

³⁷ Tamże, k. 94.

³⁸ AAG, AKM, Kościeszki, sygn. AKMII 85/25 (b.pag.).

³⁹ „List proboszcza parafii w Wylatowie (z listopada 1900 r.) do konsystorza generalnego w Gnieźnie”, AAG, AKM, Wylatowo, sygn. AKMII 206/37 (b.pag.).

⁴⁰ Tamże. Do 1871 r. Wylatowo miało prawa miejskie. Stąd mogła wynikać przyjęta przez patrona wysokość udziału w kosztach remontu. Ingerencje patrona minimalizujące zakres prac remontowych ze względów finansowych, odnotowują także źródła odnośnie do kościołów murowanych. Np. w roku 1861 w Czeszewie (w pow. pilińskim) patron nie zgodził się na wzniesienie kościelnej wieży według „bardzo gustownego” projektu budowniczego Hebanowskiego. Uwagę taką poczynił w 1889 r. czeszewski proboszcz w liście informującym kurię o odnalezieniu (we własnym archiwum parafialnym) projektu budowy wieży, AAG, AKM, Czeszewo, sygn. AKMII 23/8 (b.pag.).

właścicieli oraz pruska strategia osadnictwa ludności niemieckiej (głównie protestanckiej)⁴¹, istotnie komplikowały egzekwowanie obowiązków patronackich. Wymownie obrazuje to sytuacja drewnianego kościoła pw. Św. Trójcy we wsi Kucharki koło Kalisza, relacjonowana w 1916 r. w liście proboszcza Hemmerlinga do arcybiskupa Edmunda Dalbora: „W połowie powinności należą do dominium będącego własnością protestanta p. Beckera, w połowie do poszczególnych parceli powstałych na skutek parcelacji drugiego dominium, a te parcele są w posiadaniu 17 nabywców katolików”⁴². Już wcześniej poprzednik tegoż proboszcza, planując prace naprawcze, w liście do kurii z 1896 r. wyraził obawy, że „Biedni współpatroni źle do kościoła w Kucharkach usposobieni, będą przewłóczyć albo łątać tylko z grubszego jak dotychczas robili”⁴³.

Niekiedy brak wsparcia benefaktora wynikał z jego rzeczywistych trudności finansowych lub nawet bankructwa. W Uzarzewie koło Poznania, gdzie w 1825 r. majątność „poszła na subhasty”⁴⁴, parafianie kościoła pw. Michała Archanioła zmuszeni byli pokryć wszystkie wydatki związane z naprawą dachu, podłogi, pozytywu oraz wybielenia wnętrza. W Ociążu remont parafialnej świątyni pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny planowany na rok 1852 opóźnił się, gdyż zubożała wdowa po patronie „nie może swej szcudrej ręki otworzyć z ofiarą parafianom”⁴⁵.

Niezależnie od tego, jak układały się stosunki między patronem a parafianami, dla większości parafii wiejskich i małomiasteczkowych zebranie kwot potrzebnych na renowację budynków kościelnych było trudnym zadaniem. Znamienne są tu kalkulacje przedstawione w 1896 r. przez kurię biskupią proboszczowi kościoła w Kucharkach: „Przy dochodzie plebana rocznym 1691 Marek, można rocznie na reperację budynków plebańskich przeznaczyć 300 Marek. [...] Przy dobrej woli parafian i patrona całość remontu (wraz z budynkami plebańskimi i organizatorskimi) można uskutecznić w 5 latach”⁴⁶. Ograniczone fundusze skłaniały nieraz do zmniejszenia zakresu niezbędnych robót. „Z powodu ubóstwa parafian” — jak wyrażono to w źródle — w Baranowie koło Kępna nie odbudowano wieży kościoła pw. św. Andrzeja Apostoła i Wawrzyńca, zniszczonej wskutek pożaru w 1822 r. Zachowane z jej rozbiórki drewno użyto do wzniesienia nowej zakrystii⁴⁷. Z kolei proboszcz parafii pw. św. Jadwigi w Siekierkach Wielkich koło Poznania zawiadamiał kurię biskupią w 1833 r., że nie zdołał jeszcze zebrać całej kwoty na remont dachu, ale „reperacja ma być tak daleko prowadzona jak sum wystarczy”⁴⁸. W Sońnicy „funduszy nie stało” na wykonanie malarskiej dekoracji nawy; ozdobiono zatem tylko część prezbiterialną⁴⁹.

Bywało, że dodatkowe finanse na odnowienie świątyni parafianie pozyskiwali ze sprzedaży uszkodzonych elementów wyposażenia — dzwonów, sreber, starych ławek kościelnych, a także prospektów organowych. Wzmianki o takich transakcjach zawiera m.in. korespondencja z kurią biskupią proboszczów z Uzarzewa (z 1825 r.), Kiszkowa (z 1845 r.) i Siekierk Wielkich

⁴¹ O pruskiej polityce osadniczej, zob. np. Kiec O. 2001, *passim*; Jankowski A. 2017, s. 27–41.

⁴² AAP, BAP, Kuchary-Kucharki, sygn. OAX 015 (b.pag.).

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Informacja z „Listu proboszcza w Uzarzewie Franciszka Nowickiego do kurii arcybiskupiej”, AAP, AO, Uzarzewo, sygn. KAII 438/1 (b.pag.).

⁴⁵ Cytat z pisma dozoru kościelnego w Ociążu z 1856 r. do kurii arcybiskupiej, AAP, AO, Ociąż, sygn. KA 3806 (b.pag.).

⁴⁶ „Pismo konsystorza generalnego poznańskiego”, AAP, BAP, Kuchary-Kucharki, sygn. OAX 015 (b.pag.).

⁴⁷ „List z 1862 r. proboszcza w Baranowie do konsystorza arcybiskupiego”, AAP, AO, Baranów, sygn. KA 4087 (b.pag.).

⁴⁸ „Doniesienie o reperacji kościoła”, przesłane przez proboszcza z Siekierk Wielkich do kurii arcybiskupiej w Poznaniu, AAP, AO, Siekierki, sygn. KA II 387/1 (b.pag.).

⁴⁹ AAG, AKM, Sońnica, sygn. AKMII 165/16 (b.pag.).

Ryc. 4. Baranów, kościół parafialny pw. śś. Wawrzyńca i Andrzeja, bryła, widok od strony południowo-wschodniej. Fot. A. Jankowski

Fig. 4. Baranów, the parish church of St Lawrence and St Andrew, viewed from the south-east. Photo by A. Jankowski

(z 1830 r.)⁵⁰. Jeżeli już zaistniała konieczność budowy nowego kościoła, zabiegano o sprzedaż materiałów pozostałych po poprzedniej świątyni. Miało to miejsce np. w 1869 r. w Słupi pod Bralinem. Bierwiona ze zrębowych ścian prezbiterium zlicytowane za 113 talarów trafiły do Baranowa, gdzie zastosowano je do budowy kaplicy pw. św. Wojciecha przy kościele parafialnym⁵¹ (ryc. 4). Niewiele brakowało, aby materiałem rozbiórkowym stały się elementy z drewnianych kościołów pw. Św. Krzyża i św. Wojciecha w Buku oraz pw. Ducha Św. w Grodzisku Wielkopolskim. Potencjalne zyski ze sprzedaży drewna konstrukcyjnego tej pierwszej świątyni władze pruskie proponowały w 1803 r. przeznaczyć *pro bono Ecclesia Parochialis*⁵², zaś z drugiej, „w nędznym bardzo znajdującej się stanie”, zamierzano użyć do wzniesienia nowego kościoła bądź spieniężyć i poświęcić na inne potrzeby parafii⁵³.

Niekiedy znaczący wkład w fundusz remontowy przynosił zapis testamentowy. Np. legat Józefy Kyderowej wsparł remont cmentarnego kościoła pw. Św. Krzyża w Jutrosinie, przepro-

⁵⁰ AAP, AO, Siekierki, sygn. KA II 387/1 (b.pag.); AAP, AO, Uzarzewo, sygn. KAII 438/1 (b.pag.); AAG, AKM, Kiszkowo, sygn. AKMII 78/4 (b.pag.).

⁵¹ Jankowski A. 2017, s. 79, 147.

⁵² „Pismo kurii arcybiskupiej poznańskiej do hrabiego Raczyńskiego, patrona kościoła Św. Krzyża i św. Wojciecha w Buku”, AAP, AO, Buk, sygn. KAII 96/1 (b.pag.).

⁵³ Korespondencja magistratu Grodziska Wielkopolskiego z kurią arcybiskupią z 1801 r., AAP, AO, Grodzisk, sygn. KAII 165/1 (b.pag.).

Ryc. 5. Golina, kościół parafialny pw. św. Andrzeja; malarska dekoracja pozornego sklepienia kolebkowego prezbiterium, 1740/1871, January Hermański i in. Fot. A. Jankowski

Fig. 5. Golina, the parish church of St Andrew; the painting imitating a barrel vault in the presbytery, 1740/1871, January Hermański et al. Photo by A. Jankowski

wadzony w 1894 r.⁵⁴ W Mącznikach koło Wrześni w roku 1892 proboszcz kościoła pw. św. Wawrzyńca zapisał 19,5 tysiąca marek na „odnowienie i ozdobę kościoła”⁵⁵. Zdarzały się też datki od darczyńców nie należących do danej parafii. W protokole wizytacji kościoła w Czeszewie koło Pleszewa odnotowano, że dawny właściciel dóbr czeszewskich wspomógł finansowo prace remontowe tamtejszej świątyni⁵⁶. Rzadko natomiast remont drewnianego kościoła wiejskiego wspierał biskup. Tak zrobił w 1897 r. bp Florian Stablewski, przekazując 150 marek na rzecz świątyni w Kucharkach⁵⁷.

Gromadząc fundusze na odnowienie kościoła parafie zabiegały też o różne formy kredytowania. Proboszcz w Buku starał się w 1811 r. u burmistrza o „pożyczkę z prowizją w wysokości 2500 złotych” na remont drewnianego kościoła cmentarnego⁵⁸. W Kiszkwie pleban „puścił w obieg list zastawny na 40 talarów”⁵⁹. Natomiast w 1895 r. w Gułtowach na położenie nowej podłogi i zamontowanie okien w tamtejszej świątyni przeznaczono sumy zgromadzone na księżeczce oszczędnościowej⁶⁰.

⁵⁴ O wykorzystaniu na ten cel legatu J. Kyderowej zdecydowała uchwała rady parafialnej z maja 1894 r. Dokument nie zawiera danych o wysokości darowizny, AAP, WD, Jutrosin, sygn. KA 4088, k. 350; Jankowski A. 2017, s. 72, 137.

⁵⁵ „List proboszcza do kurii arcybiskupiej poznańskiej”, AAP, AO, Mączniki, sygn. KA 4162 (b.pag.).

⁵⁶ „Protokół wizytacji dekanalnej kościoła w Czeszewie w 1906 r.”, AAG, AKM, Czeszewo, sygn. AKM II 24/12 (b.pag.); Jankowski A. 2017, s.137.

⁵⁷ „List proboszcza z Kucharek do kurii arcybiskupiej poznańskiej z 1901 r.”, AAP, AO, Kucharki, sygn. KAII 219/3 (b.pag.).

⁵⁸ „Pismo proboszcza do burmistrza w Buku”, AAP, AO, Buk, sygn. KAII 96/3 (b.pag.).

⁵⁹ „List komendarza parafii w Kiszkwie do kurii arcybiskupiej gnieźnieńskiej z 1843 r.”, AAG, AKM, Kiszkowo, sygn. AKMII 78/4 (b.pag.).

⁶⁰ „Pismo dozoru kościelnego w Gułtowach do konsystorza generalnego poznańskiego”, AAP, AO, Gułtowy, sygn. KA 4086 (b.pag.).

Szczególny pomysł na zwiększenie dochodów parafii przedstawił w 1846 r. kurii biskupiej proboszcz w Baranowie. Zamierzał sprzedawać trawę koszoną na cmentarzu, aby w ten sposób zasilać fundusz remontowy⁶¹.

W omawianych źródłach znajdują się też wzmianki o pracach remontowych przeprowadzonych wyłącznie sumptem proboszczów, m.in. w Baranowie (w 1869 r.), Kicinie (w 1850 r.) i Sławnie koło Gniezna (tuż przed 1800 r.). W Golinie koło Jarocina w 1870 r. proboszcz Januarego Hermańskiego nie tylko finansował odnowienie kościoła pw. św. Andrzeja Apostoła, ale także „własną ręką wyzłocił wielki ołtarz i ozdobił różnymi malaturami prezbiterium, a zakrył go pomalował w formie tapet”⁶² (ryc. 5).

Wymuszone przez zaborców procesy społeczne, przekształcenia własnościowe dóbr oraz nowe regulacje prawne prowadziły do zaniku historycznie ugruntowanej (nierzadko emocjonalnej) więzi benefaktora z kościołem. Zjawisko to w pełni jawi się tam, gdzie nastąpiła zmiana właściciela dóbr w wyniku sprzedaży lub parcelacji majątku. Nowy nabywca dóbr nie był już „kustoszem” miejscowej nekropolii rodowej, a świątynia traciła rangę znaku rodowego. W takiej sytuacji obowiązek dbania o należyty stan kościoła spadał najczęściej na proboszcza. Tę rolę duchowieństwa akcentował już w 1828 r. arcybiskup Teofil Wolicki, metropolita gnieźnieński i poznański, wydając w tej kwestii konkretne dyspozycje⁶³.

Stan techniczny i walory wnętrza kościołów prowincji wielkopolskiej w dobie zaborowej zależały zwykle od zaradności i zdolności organizacyjnych proboszczów. Nieraz ich zapobiegliwość hamował opór własnych parafian. W 1848 r. komendant parafii w Baranowie pisał do poznańskiego konsystorza generalnego: „Uspodobienie parafii jest takie, że nie chcą wspierać remontu dachu kościoła”⁶⁴. W 1861 r. w Czerminie koło Pleszewa parafian świątyni pw. św. Jakuba Apostoła przeciwko inicjatywie proboszcza miał podburzać patron, nawołując by „żadnych składek nie dawali”⁶⁵. Ksiądz z kościoła pw. Najświętszej Marii Panny Wniebowziętej w Żegocinie koło Pleszewa również uskarżał się w 1868 r., że „Pan Ignacy Gruski [...] nakłania parafian, aby odmówili podjęcia reperacji kościoła”⁶⁶.

Zdarzali się też proboszczowie nieudolni, jak choćby ksiądz w Siekierkach Wielkich, któremu w 1830 r. wspomniana już właścicielka dóbr R. Lautschowa zarzucała, że „zagubił Anszlag reperacji sporządzony przez Regencję i nawet nie zabiegał o doraźne załatwienie słomą dziur w kościelnym dachu”⁶⁷.

Zarazem jednak w źródłach pojawiają się wzmianki o duszpasterzach, którzy w efekcie swoich gorliwych starań o dobry stan materialny świątyni uzyskiwali szczerze wsparcie wiernych. Takim księdzem był Bonifacy Gagacki, wikariusz fary we Wrześni. W połowie XIX w. zebrał fundusze na remont niewielkiego kościoła drewnianego pw. Św. Krzyża na wrzesińskim przedmieściu Lipówka⁶⁸. Ksiądz Gagacki niewątpliwie był postacią charyzmatyczną, skoro pamięć o jego pobożności i ofiarnej pracy stała się tematem lokalnych legend⁶⁹.

⁶¹ Jankowski A. 2017, s. 137.

⁶² Tamże, s. 63, 240. Relikty dzieła proboszcza Januarego Hermańskiego przetrwały do dziś.

⁶³ Tamże, s. 135.

⁶⁴ AAP, AO, Baranów, sygn. KA 70/6, k. 57.

⁶⁵ Z „Listu dozoru kościelnego w Czerminie do kurii arcybiskupiej w Gnieźnie”, AAG, AKM, Czermin, sygn. AKMII 21/8, k. 95.

⁶⁶ „Pismo proboszcza parafii w Żegocinie do kurii arcybiskupiej w Gnieźnie”, AAG, AKM, Żegocin, sygn. AKMII 226/73 (b.pag.).

⁶⁷ Z „Listu do konsystorza generalnego w Poznaniu”, AAP, AO, Siekierki, sygn. KA II 387/1 (b.pag.).

⁶⁸ „Wykaz szczegółowy majątku kościelnego i beneficjalnego w Wrześni z 27.04.1873”, AAG, AKM, Września, sygn. AKMII 190/130 (b.pag.). Księdz Bonifacy Gagackiego wymienia też zachowana we fragmencie inskrypcja upamiętniająca remont kościoła, umieszczona na nadprożu dawnego portalu zakrystii, obecnie przesłonięta deskami wewnętrznego szalunku, założonego w 1927 r., Jankowski A. 2017, s. 446.

⁶⁹ Turwid M. 1926.

↑ Ryc. 6. Parzęczew, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Matki Boskiej; malarska dekoracja stropu nawy, Aleksander Przewalski, 1895–1900. Fot. A. Jankowski

Fig. 6. Parzęczew, the parish church of the Assumption, the painted decoration of the nave ceiling, Aleksander Przewalski, 1895–1900. Photo by A. Jankowski

← Ryc. 7. Parzęczew, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Matki Boskiej; malarska dekoracja apsydy prezbiterium (z domniemanym autoportretem malarza w wizerunku łotra), Aleksander Przewalski, 1895–1900. Fot. A. Jankowski

Fig. 7. Parzęczew, the parish church of the Assumption; the painted decoration of the presbytery apse (with supposed painter's selfportret as rascal), Aleksander Przewalski, 1895–1900. Photo by A. Jankowski

Ryc. 8. Mąkolno, kościół parafialny pw. św. Andrzeja; malarska dekoracja stropu nawy, Aleksander Przewalski, po 1894 r. Fot. A. Jankowski

Fig. 8. Mąkolno, the parish church of St Andrew; the painted decoration of the nave ceiling, Aleksander Przewalski, after 1894. Photo by A. Jankowski

Planując prace remontowe proboszczowie mogli korzystać z podręczników przeznaczonych dla duchownych, zawierających podstawowe wskazówki co do sposobów prowadzenia renowacji budowli kościelnych⁷⁰. Od końca XIX stulecia inwestycje te regulowane były także przez rozporządzenia władz kościelnych. Miało to przeciwdziałać „pstrokacizmie i oszpecaniu wnętrz kościelnych”⁷¹. Troska kurii biskupich o stan świątyni nie przejawiała się jednak we właściwym systemie kontroli. Władze kościelne w praktyce nie ingerowały w proces remontu i nie weryfikowały koncepcji odnowienia wnętrz. Protokoły wizytacyjne zawierają na ogół lapidarne stwierdzenie o „schludnym wyglądzie przybytku”. Rzadko zamieszczano w nich bardziej wnikliwie uwagi, ocenę estetyki nowego wystroju, jak np. w protokole wizytacyjnym z 1906 r. kościoła w Czeszewie. Wizytator, zapewne preferując stylistyczną jednolitość wystroju wnętrza, zaznaczył, że „nowa chrzcielnica jest niestety romańska i nie pasuje do nowych barokowych kratek przed ołtarzem oraz barokowego konfesjonau”⁷².

Sprawy remontów i restauracji zabytkowych kościołów drewnianych z reguły nie absorbowwały pruskich konserwatorów⁷³. Stosunek do kościołów drewnianych ówczesnych badaczy

⁷⁰ Najbardziej znane to: Łuszczkiewicz W. 1869; tenże 1887; Brykczyński A. 1888.

⁷¹ Z rozporządzenia kurii biskupiej w Płocku z 1893 r., przedrukowanego w tym samym roku w „Przeglądzie Katolickim” (cyt. za: Manikowska E. 2010, s. 168). Kuria płocka w rozporządzeniu tym nakazywała przedkładanie projektów odnowienia wnętrz. W biskupstwie kujawsko-kaliskim powołano w 1909 r. diecezjalny komitet archeologiczno-budowlany, opiniujący m.in. projekty renowacji wnętrz i nowych malarskich dekoracji w zabytkowych świątyniach, por. Jankowski A. 2017, s. 123, 135.

⁷² „Akt tradycji majątku kościelnego w Czeszewie”, AAG, AKM, Czeszewo, sygn. AKMII 24/14 (b.pag.).

⁷³ W zaborze pruskim od połowy XIX w. działał administracyjny system ochrony zabytków. W zaborze rosyjskim (w Królestwie Polskim) nie funkcjonowały urzędy konserwatorskie, zabytki nie podlegały prawnej

Ryc. 9. Mąkolno, kościół parafialny pw. św. Andrzeja; malarska dekoracja stropu nawy, Aleksander Przewalski, po 1894 r. Fot. A. Jankowski

Fig. 9. Mąkolno, the parish church of St Andrew; the painted decoration of the nave ceiling, Aleksander Przewalski, after 1894. Photo by A. Jankowski

i znawców architektury najlepiej oddają inwentaryzatorskie spostrzeżenia Juliusa Kohte, dla którego większość z tych budowli to *kunstloser Blockbau*⁷⁴.

Prace remontowe proboszcz (w porozumieniu z dozorem kościelnym) najczęściej zlecał miejscowym rzemieślnikom, a od drugiej połowy XIX w. także lokalnym firmom dekoratorskim, oferującym kompleksowe usługi (w tym konserwację ołtarzy i obrazów, nowe stolarskie wyposażenie oraz malarską dekorację ścian). Do najbardziej znanych należały poznańskie pracownice Duszyńskiego i Szpetkowskiego⁷⁵. Na terenie zaboru rosyjskiego działał zakład Leona Zdziarskiego, a także pracownia Aleksandra Przewalskiego (jednego z uczniów Jana Matejki) — malarza, snycerza, pozłotnika i architekta⁷⁶. Ten ostatni w pełni zaprezentował swe wszechstronne umiejętności m.in. tworząc malarski wystrój i snycerskie detale wyposażenia murewanego kościoła pw. Wniebowzięcia Matki Boskiej w Parzęczewie (ryc. 6–7). W kościele drewnianym pw. św. Andrzeja Apostoła w Mąkolnie (pow. Konin) tuż po roku 1894 wykonał on (zachowaną do dziś) malarską dekorację stropu (ryc. 8–9).

Projekty renowacji bądź przebudowy świątyń drewnianych rzadko powierzano historykom sztuki lub wykwalifikowanym architektom. Do takich wyjątkowych realizacji doszło

ochronie. Wprawdzie w 1858 r. powołano Cesarską Komisję Archeologiczną, ale nie zajmowała się ona architekturą i sztuką sakralną łacińskiego kręgu kulturowego, por.: Pruszyński J. 1989, s. 61; Jakimowicz T. 1996, s. 110; Dettloff P. 2010, s. 127; Jankowski A. 2017, s. 134–135.

⁷⁴ Kohte J. 1895–1896; tenże 1897.

⁷⁵ W źródłach nie podano imion ani pełnych nazw firm Duszyńskiego i Szpetkowskiego. W okresie międzywojennym odnotowywano jedynie inicjał imienia W. Duszyński, zob. Jankowski A. 2017, s. 125, 131.

⁷⁶ Tamże, s. 125, 330–341.

Ryc. 10. Odolanów-Górka, kościół parafialny pw. św. Barbary, malarska dekoracja stropu nawy, Duszyński, projekt Ludwig Kaemmerer, 1910 r.
Fot. A. Jankowski

Fig. 10. Odolanów-Górka, the parish church of St Barbara, the painted decoration of the nave ceiling, Duszyński, designed by Ludwig Kaemmerer, 1910.
Photo by A. Jankowski

w przypadku kościołów: pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Oporowie koło Leszna (którego wnętrza gruntownie odnowiono w 1870 r., według koncepcji znanego wrocławskiego budowniczego, Alexiusa Langer) ⁷⁷ oraz pw. św. Barbary w Odolanowie-Górcie (którego projekt malarskiej dekoracji przygotował w 1910 r. profesor Ludwig Kaemmerer z poznańskiego Kaiser Friedrich Museum) ⁷⁸ (ryc. 10). Wiadomo też, że utytułowany profesor historii sztuki i konserwacji zabytków zaangażował się w renowację drewnianego zboru w Chlastawie. Był nim Max Kutschmann z berlińskiego Kunstgewerbemuseum, który w 1910 r. zaprojektował i nadzorował rekonstrukcję siedemnastowiecznej dekoracji wnętrza ⁷⁹ (ryc. 11).

Obowiązujące w dobie zaborowej normy prawne w zakresie finansowania remontów zabytkowych kościołów drewnianych utrzymano w odrodzonej Rzeczypospolitej. Wówczas także *spiritus movens* przedsięwzięć budowlanych i organizacji prac renowacyjnych byli najczęściej proboszczowie. Zdarzały się spory z patronami i problemy z pozyskaniem funduszy. Jednak w porównaniu z czasami rozbiorowymi, programy (koncepcje) i efekty restauracji w znacznie większym stopniu poddawano nadzorowi powołanym organom konserwatorskim.

⁷⁷ Jankowski A. 2009, s. 264.

⁷⁸ Jankowski A. 2017, s. 136, 192.

⁷⁹ Tamże, s. 87, 136, 192–195.

Ryc. 11. Chlastawa, dawny zbór graniczny, obecnie kościół filialny pw. Narodzenia NMPanny, dekoracja malarska przykrycia aneksu południowego, projekt Max Kutschmann, ok. 1910 r.
Fot. A. Jankowski

Fig. 11. Chlastawa, the former Protestant church, now the subsidiary church of the Birth of Virgin Mary; the painted decoration of the southern annexe, designed by Max Kutschmann, c. 1910. Photo by A. Jankowski

Adres Autora:

dr hab. Aleksander Jankowski, prof. UKW
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Zakład Historii Sztuki i Kultury
ul. Księcia Józefa Poniatowskiego 12
85-671 Bydgoszcz
aleksander.jankowski@ukw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-7806-1845

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Czermin [*Sprawy budowlane 1852–1867*], sygn. AKMII 21/8.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Czeszewo [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego dotyczące się budowli i reparacji tak kościoła jako i budynków plebańskich w Czeszewie 1845–1895*], sygn. AKM II 24, 4.

- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Czeszewo [*Sprawy budowlane kościoła w Czeszewie (1840) 1871–1915*], sygn. AKMII 23/8.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Czeszewo [*Akta Kurii Arcybiskupiej w Gnieźnie dotyczące się kościoła parafialnego w Czeszewie 1873–1958*], sygn. AKMII 24/14.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Czeszewo [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego. Wizyty dziekańskie kościoła w Czeszewie 1833–1972*], sygn. AKM II 24/12.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Jaktorowo [*Akta Konsystorza Generalnego Arcybiskupiego Gnieźnieńskiego dotyczące się budowli kościoła i budynków plebańskich w Jaktorowie 1836–70*], sygn. AKMII 67/8.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Kiszkowo [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Gnieźnieńskiego dotyczące się wyprośzkowania oneris fabrica kościoła i budynków plebańskich w Kiszkanie. 1832–1858*], sygn. AKMII 78/4.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej], Kościeszki [*Akta Kurii Arcybiskupiej w Gnieźnie dotyczące się kościoła parafialnego w Kościeszkach 1896–1954*], sygn. AKMII 85/25.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej], Nowa Wieś Królewska [*Akta Konsystorza Generalnego Arcybiskupiego Poznańskiego dotyczące się budowli i reperacji tak kościoła jako i budynków plebańskich w Nowej Wsi Królewskiej dekanat miłosławski*], sygn. AKMII 127/14.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Sośnica [*Akta kościoła parafialnego w Sośnicy 1818–1854*], sygn. AKMII 165/3.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Sośnica [*Akta kościoła parafialnego w Sośnicy*], sygn. AKMII 165/16.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Września [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Gnieźnieńskiego dotyczące się kościoła parafialnego w Wrześni 1868–1939*], sygn. AKMII 190/130.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Wylatowo [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Gnieźnieńskiego dotyczące się wizyty kościoła w Wylatowie 1887–1969*], sygn. AKMII 206/37.
- AAG [Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie], AKM [Akta Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej], Żegocin [*Akta kościoła parafialnego w Żegocinie 1885–1965*], sygn. AKMII 226/73.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Baranów [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego dotyczące się tak kościoła jako i budynków plebańskich w Baranowie 1827, 1845–1869*], sygn. KA 70/6.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Baranów [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego dotyczące się tak kościoła jako i budynków plebańskich w Baranowie 1852–1905*], sygn. KA 4087.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Buk [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego, Akta tradycyjne Probostwa w Buku 1711, 1744-...*], sygn. KAII 96/1.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Buk [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego. Buk 1807–1813*], sygn. KAII 96/3.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Buk [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego, Akta tradycyjne Probostwa w Buku 1846–1857*], sygn. KAII 96/7.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], BAP [Biskupi i arcybiskupi poznańscy], Buk [*Generalia kościoła w Buku 1851–1913*], sygn. OAX 150.

- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Grodzisk [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego w Gnieźnie tycczące się kościoła parafialnego w Grodzisku 1795–1806*], sygn. KAII 165/1.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Gułtowy [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego tycczące się wizyty dekanalnej kościoła w Gułtowach 1822–1896*], sygn. KA 4086.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], BAP [Biskupi i arcybiskupi poznańscy], Kicin-Wierzenica [*Generalia kościołów w Kicinie i Wierzenicy 1846–1923*], sygn. OAX 414.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Kucharki [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Gnieźnieńskiego tycczące się kościoła parafialnego w Kucharach 1890–1914*], sygn. KAII 219/3.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], BAP [Biskupi i arcybiskupi poznańscy], Kuchary-Kucharki [*Generalia kościoła w Kucharach i Kucharkach*], sygn. OAX 015.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Mączniki [*Mączniki 1802–1897*], sygn. KA 4162.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Ocięż [*Acta Königl. Commissarium für Vermögens-Verwaltung Diecezji Poznańskiej tycczące się budowli w Ociężu. I: 1825–1937*], sygn. KA 3806.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Odolanów [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego tycczące się oneris fabricae budowli plebańskich w Odolanowie*], sygn. KA 4302.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], Siekierki [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego w interessie kościoła w Siekierkach 1805–1841*], sygn. KA II 387/1.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AO [Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic], [Uzarzewo I 1800–1830], sygn. KAII 438/1.
- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], WD [Wizytacje Dziekańskie], Jutrosin [*Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Poznańskiego tycczące się budowli kościoła i budynków plebańskich w Jutrosinie 1835–1899*], sygn. KA 4088.

Źródła i opracowania publikowane

- Allgemeines. 1804. *Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten*, Bd. IV, Theil 2, Titel 11, Ab. 3: *Von den Obern und Vorgesetzten der Kirchengesellschaften*; Ab. 9: *Von der Verwaltung der Güter und des Vermögens der Pfarrkirchen*, Berlin.
- Brykczyński Antoni. 1888. *Dom Boży to jest praktyczne wskazówki budowania, naprawiania i utrzymania kościołów na wzór dzieła X. Montault (Barbier de Montault) „Traité pratique de la construction, de l'ameublement et de la décoration des églises”*, Warszawa.
- Dettloff Paweł. 2010. *Działalność konserwatorska Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, [w:] *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. E. Manikowska, P. Jamski, Warszawa, s. 127–158, 351–363 (aneksy).
- Dziennik. 1818. *Wypis z Protokołu Sekretaryatu Stanu Królestwa Polskiego*, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 6, nr 25.
- Dziennik. 1824. *Wypis z Protokołu Sekretaryatu Stanu Królestwa Polskiego*, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 8, nr 33.
- Dziennik. 1864. *Wypis z Protokołu Sekretaryatu Stanu Królestwa Polskiego*, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 62, nr 187.
- Jakimowicz Teresa. 1996. *Konserwatorstwo i konserwatorzy w Wielkopolsce w latach 1793–1918*, [w:] *Dzieje historii sztuki w Polsce. Kształtowanie się instytucji naukowych w XIX i XX w.*, red. A.S. Labuda, K. Zawiasa-Staniszevska, Poznań 1996, s. 102–119.
- Jankowski Aleksander. 2009. *Kościoły drewniane o zdwojonej konstrukcji ścian*, Bydgoszcz.

- Jankowski Aleksander. 2017. *Malarstwo ścienne drewnianych świątyń Wielkopolski 1795–1939*, Bydgoszcz.
- Kiec Olgierd. 2001. *Protestantyzm w Poznaniu 1815–1918*, Warszawa.
- Kohte Julius. 1895–1896. *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, Bd. III, Berlin.
- Kohte Julius. 1897. *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, Bd. IV, Berlin.
- Korytkowski Jan. 1888. *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnaniensis. Archidioecesis Posnaniensis*, cz. B, Gnesnae.
- Kujawski Witold. 2009. *Następstwa rozbiorów Polski w diecezji wrocławskiej*, „Studia Włocławskie”, t. 12, s. 173–182.
- Kumor Bolesław. 1966. *Granice archidiecezji gnieźnieńskiej w tysiącleciu (1000–1939)*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny”, t. IX, nr 3–4, s. 3–27.
- Kumor Bolesław. 1980. *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków.
- Łuszczkiewicz Władysław. 1869. *Wskazówka dla utrzymania kościołów, cerkwi, przechowywanych tamże zabytków przeszłości*, Kraków.
- Łuszczkiewicz Władysław. 1887. *Poradnik dla zajmujących się utrzymaniem i restauracją kościołów i sprzętów kościelnych*, Kraków.
- Majdowski Andrzej. 1994. *Zabudowania plebańskie w ustawodawstwie Królestwa Polskiego*, [w:] *tenże, Ze studiów nad architekturą sakralną w Królestwie Polskim*, Warszawa, s. 63–94.
- Małecki Henryk. 1988. *Dwustulecie Kościoła Warszawskiego w zarysie*, „Warszawskie Studia Teologiczne”, t. XI, 1998, s. 11–50.
- Manikowska Ewa. 2010. *Organizacja opieki nad zabytkami a dziedzictwo kultury sakralnej. Zarys problematyki*, [w:] *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. E. Manikowska, P. Jamski, Warszawa, s. 167–187.
- Pruszyński Jan. 1989. *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa.
- Turwid Marjan. 1926. *Klasztor na Lipówce. Legendy*, Września.
- Wisłocki Jerzy. 1981. *Uposażenie Kościoła i duchowieństwa katolickiego w Polsce 1918–1939*, Poznań.

THE RESTORATION OF WOODEN CHURCH ARCHITECTURE AS CONDITIONED
BY REGULATIONS OF THE PARTITION TIME. SOME REMARKS ON THE BASIS
OF SOURCES FROM THE GREATER POLAND PROVINCE

Legal regulations imposed on Polish territories by the partitioning powers changed the rules of managing parish property and of financing the renovation of churches. In the territories annexed by Prussia regulations from 1794 were operative, assigning the management of property and financial issues to parish priests and provisors, while issues of community gatherings to commune plenipotentiaries. In 1875 the institution of church supervisory board was established, which took over church property management, and since 1905 was also authorized to levy a tax to cover renovation expenses. In the part of Greater Poland annexed by Russia the management of church property was regulated by a 1817/1818 decree, which established a supervisory board for every parish. 90% of renovation costs had to be covered by the parishioners. Following the nationalization of church estates in 1843 and the property right reform in 1864 the board could only enact charges with the consent of the assembly of parishioners, within which it was only real property owners that were entitled to decide. Works costing up to 3000 rubles were supervised by province authorities, while more expensive renovations were subject to the approval of the Ministry of Internal Affairs.

Those regulations affected almost 400 wooden churches in Greater Poland. Financial problems related to renovation works were a major topic of correspondence between parish priests and diocesan curias. As regards the territory of the Grand Duchy of Posen, detailed accounts of such works can be found primarily in the archives of the Poznań and Gniezno dioceses. In sources regarding the diocese of Kuyavia and Pomerania (Kuyavia and Kalisz), i.e. the part of Greater Poland belonging to the Kingdom of Poland, mentions of renovation works are much more laconic.

It was frequently the case that patrons and parishioners differed as to the interpretation of relevant regulations. Patrons usually aimed at reducing the cost of renovation. Lacking external support, parishioners who were planning to renovate their church sometimes resorted to selling parts of church furnishings or to various forms of loans. Sometimes works were paid for solely by the parish priest.

Regardless of the source of financing, the effect of renovation usually depended on parish priests' resourcefulness and organizational skills. Some help was provided by handbooks of church renovation, specially addressed to parish clergy. At the end of the 19th c. church authorities started to issue renovation guidelines, mostly aimed at preventing disfiguring interior redecorations. Local craftsmen or firms were usually commissioned to renovate both architecture and interior decorations.

Archival sources indicate that the renovation of old wooden churches was not on the agenda of Prussian conservation services. Rarely were renovation projects carried out by art historians or professional architects.

Some of the rules of financing the restoration of wooden churches that operated in the time of partitions were kept after Poland regained independence. The organization of works was still decided on by parish priests but renovations projects and their effects were more rigorously supervised by specialized conservation services.

Translated by
Izabela Szymańska